

КРИМ У ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

На час початку Другої світової війни Крим залишався територіальною автономією у складі Російської Федерації. За даними перепису 1939 р. тут мешкало 1123806 осіб, трохи більше – в містах, ніж у сільській місцевості. При цьому понад 50% населення становили росіяни, близько 19% – татари, решту – українці, євреї, греки, болгари, представники інших національностей¹.

Економічний потенціал республіки репрезентували Севастопольський суднобудівний завод, Керченська і Севастопольська електростанції, металургійний та хімічний заводи у Керчі, Камиш-Бурунський залізорудний комбінат, понад 30 нових і реконструйованих підприємств². Протягом 2,5 років третьої 5-річки почали давати продукцію автотрактороремонтний завод, підприємства харчового машинобудування, автомобільного обладнання, заводи металовиробів та інші об'єкти. 40% усієї продукції давали галузі по видобуванню й переробці корисних копалин³. У 1940 р. у промисловості, на транспорті та будівництві працювало 90 тис. робітників та ІТП⁴.

Слід зазначити, що на будовах перших п'ятирічок Криму працювало чимало вихідців з Української РСР: геологи і металурги з Кривого Рогу, гірники Донбасу, доменщики з Дніпропетровська, фахівці будівельної справи, коксохіміки, інженери, техніки, вчені з різних міст України. Чимало устаткування для кримських промислових об'єктів виготовлялося і надходило з українських підприємств.

Кліматичні умови півострова визначили основні напрямки розвитку сільськогосподарського виробництва: 20 тис. га тут займали сади, 11,6 тис. – виноградники, 8,3 тис.

– тютюнові плантації⁵. У 1940 р. посівні площі зросли до 980,7 тис. га, причому 10,574 га з них були поливними⁶. Українські аграрники також долучилися до створення мережі машинно-тракторних станцій, вдосконалення агротехніки, зернового господарства, зооветеринарного забезпечення, організаційного і кадрового зміцнення кримських колгоспів.

Славу “всесоюзної оздоровниці” підтримували 164 санаторії та будинки відпочинку на 35,5 тис. місць.

Помітні зрушення у передвоєнні роки відбулися у соціокультурній сфері. У 1941 р. в основному завершився процес ліквідації неписьменності, хоча в кримських селах було чимало людей старшого віку, які не знали грамоти. Натомість підростаюче покоління практично повсюдно залучалося до навчання: в Криму на цей час здійснено загальну початкову і запроваджено загальну семирічну освіту. У 1255 школах навчалося 197349 дітей. Близько 9 тис. осіб діставали освіту й професійні навички на 9 рабфаках і в 41 технікумі, ще 3 тис. студентів – у педагогічному, медичному, сільськогосподарському та двох учительських інститутах⁷.

У 1940 р. в населених пунктах півострова діяли 22 районні будинки культури, 793 клуби, 452 хати-читальні, 758 масових бібліотек, 637 кіноустановок, 25 музеїв і картинних галерей. Значною популярністю користувалися театри, Севастопольська і Ялтинська філармонії, Феодосійська картинна галерея ім. І.К. Айвазовського, картинні галереї у Сімферополі й Севастополі⁸.

Інформаційне забезпечення місцевого населення здійснювали 167 радіовузлів, 70 тис. радіоточок, кілька періодичних видань, а також Кримське державне видавництво, яке випускало літературу різними мовами.

В цілому Кримська АРСР була цілком інтегрована в загальносоюзний організм, залишаючись при цьому тісно пов'язаною з економічною інфраструктурою України.

Керівництво Радянського Союзу надавало великого значення даному регіону і з міркувань військової стратегії та геополітики. У Севастополі базувався Чорноморський флот, на який покладалася організація безпеки південних форпостів і контроль за ситуацією на Чорноморському театрі.

Крім цього, в Криму дислокувалися окремі з'єднання Одеського військового округу, авіаційні частини, кілька військових навчальних закладів.

Враховуючи досвід бойових дій німців у Західній Європі і протягом 1939-1940 рр. та значення і специфіку Кримського півострова, нарком ВМФ М.Г. Кузнецов 16 грудня 1940 р. віддав наказ “Про заходи по сухопутній та протидесантній обороні на морських театрах”. Військова бюрократія затягнула виконання наказу і лише 27 травня 1941 р. рекогносцирувальна комісія визначила ділянки для зведення командних пунктів, дзотів, дотів, окопів, траншей, загороджень, укриттів, системи маскування, електропостачання і водоводу на рубежах оборони головної бази та узбережжя⁹. До початку гітлерівської агресії залишалося менше місяця.

До різних варіантів ведення бойових дій готувалися сухопутні війська й особовий склад Чорноморського флоту. Так, у березні 1941 р. в районі Севастополя відбулося спільне двостороннє навчання з'єднань Чорноморського флоту, Київського особливого військового округу та Севастопольського гарнізону, яке моделювало організацію оборони міста з суходолу від морських та повітряних десантів противника. Хід та підсумки навчання продемонстрували низку “вузьких місць” у підготовці штабу

фронту і гарнізону міста до виконання подібних тактичних завдань. Вже в червні 1941 р. війська Одеського ВО та сили флоту відпрацьовували в ході навчання елементи взаємодії в процесі відбиття морського десанту. Результати обох навчань лягли в основу теоретичних настанов і практичних рекомендацій стосовно ведення бойових дій в різних ситуаціях¹⁰.

Після завершення останнього навчання, 19 – 20 червня 1941 р., кораблі Чорноморського флоту та військові об'єкти продовжували дотримуватися світломаскування, а сам флот залишився у стані підвищеної бойової готовності №2.

Плануючи агресію проти СРСР, нацистські лідери особливої уваги надавали захопленню Кримського півострова.

Союзники III рейху в “поході на Схід” розраховували на ласі шматки від “жирного пирога” завойованих територій. Аби вгамувати їх апетити і пристрасті, А.Гітлер застеріг, що “Крим разом з землями на північ від нього (читай – Таврією) мають стати територією великого Рейху”¹¹.

Практично одразу після нападу Німеччини на Радянський Союз в одній з директив командування вермахту від 23 червня 1941 р. наголошувалося, що після захоплення Харківського промислового району першочерговим завданням піхотних з'єднань має стати оволодіння Кримом і територією Російської Федерації та України аж до Дону.

12 серпня група армій “Південь” отримала завдання заволодіти Кримом, оскільки тут базувалася радянська авіація, що становила велику загрозу нафтовим районам Румунії¹².

21 серпня 1941 р. Гітлер надіслав директиву Головному командуванню сухопутних сил, в якій містилися такі вказівки: “Найважливішим завданням до настання зими є

не захоплення Москви, а захоплення Криму, промислових та вугільних районів на річці Донець і блокування шляхів підвезення росіянами нафти з Кавказу... Захоплення Кримського півострова має першочергове значення для забезпечення підвезення нафти з Румунії”. Фюрер наказував усіма засобами, зі введенням в дію моторизованих з’єднань включно, форсувати Дніпро і наступати в Криму перш, ніж радянське командування зможе підтягнути свіжі сили¹³. Щоб забезпечити морські магістралі для транспортування пального, Ставка Гітлера вимагала знищення усіх баз радянського ВМФ на чорноморському узбережжі.

Крим уявлявся авторам плану освоєння “життєвого простору” одним з найбільш комфортних його ареалів. Значну частину з тих 3 млн. 350 тис. рейхснімців, як згідно “Генерального плану “Ост”: правові, економічні й територіальні основи розвитку Сходу” мали колонізувати українські землі протягом 25 років, планувалося поселити в Криму і Таврії. Крим передбачалося перейменувати в Готенланд, Сімферополь – у Готенбург, Севастополь – у Теодоріхсхафен¹⁴. На місцях виселених “aborигенів” мали постати військові сільські та міські поселення з колоністів, безпосередньо підпорядковані СС.

Та для того, щоб реалізувати ці плани, гітлерівцям потрібно було спочатку завоювати землі на Сході.

Завдання щодо оволодіння Кримським півостровом покладалося на 11-ту армію Е.Манштейна, румунський гірський корпус. Їм протистояла новостворена 51-ша Окрема армія (командувач – генерал-полковник Ф.І. Кузнецов), а також частково підпорядкований їй Чорноморський флот. Протягом другої половини вересня німецько-румунські війська зайняли Перекоп і Турецький вал, відтіснивши радянські війська на недостатньо укріплені

Ішуньські позиції. 18 – 22 жовтня ворог завдав удару з боку Керкінітської затоки, форсував р. Чатирлик і вийшов у тил лівофланговим частинам 51-ої армії. Шлях вглиб півострова був практично відкритий.

22 жовтня з метою координації дій сухопутних з'єднань і об'єднань та Чорноморського флоту Ставка ВГК створила командування військ Криму на чолі з віце-адміралом Г.І. Шевченком і заступником по сухопутних військах генерал-лейтенантом П.І. Батовим (новопризначеним командармом – 51). Однак виправити ситуацію вони були не в змозі.

22 жовтня противник почав наступ у трьох напрямках: на Євпаторію і Саки, щоб, оволодівши Качею і Бахчисараєм, раніше від Окремої Приморської армії вийти до Севастополя; на Сімферополь, Алушту, Ялту й Алупку; на Феодосію – Керч, щоб завадити 51-ій Окремій армії зайняти Ак-Манайські укріплені позиції.

Один з найбільш кваліфікованих дослідників Севастопольської епопеї Г.І. Ванєєв спробував дати відповідь на питання, чому 51-ша армія, маючи 8 стрілецьких і 3 кавалерійські дивізії та ще й за підтримки Окремої Приморської армії (щоправда, пошарпаної в боях за Одесу) не змогла вчинити гідного опору 11-й німецькій армії (7 дивізій та кілька окремих частин). Аналізуючи реальний стан справ, Г.І. Ванєєв дійшов висновку, що більшість частин і з'єднань 51-ї армії були недоукомплектовані й погано навчені й озброєні¹⁵. У кавалеристів зовсім не було засобів зв'язку і тачанок, в зв'язку з чим кулемети встановлювали на возах. Передавши частину зброї та боєприпасів одеській групі військ, командування 51-ї армії не змогло належним чином озброїти чотири стрілецькі дивізії, сформовані в Криму.

Крім того, штаб 51-ї армії не зміг задіяти всі сили для відсічі ворогу, оскільки надто довго Ставка Верховного Головнокомандування вважала високою імовірністю десантної операції гітлерівців, що відтягувало увагу на інші напрями і засоби протидії агресору¹⁶.

Такий погляд на можливий розвиток подій підтримував і командувач Чорноморського флоту Ф.С. Олександровський, який постійно інформував Москву про підготовку німцями великої морської десантної операції. Акцентуючи зусилля на зміцнення оборонних рубежів узбережжя, 51-а армія не змогла сконцентруватися на протидії сухопутним військам противника. Втім, це не знімає відповідальності з командування армії, яке не змогло донести до Ставки інформацію про реальний стан справ і переконати її у необхідності зосередитися на організації оборони на суходолі.

Фактично нічим не змогла допомогти й евакуйована окремими з'єднаннями Приморська армія, оскільки до того часу німецько-румунські війська вже вирвалися у степову частину півострова¹⁷.

Все це не применшує героїчних зусиль солдатів та офіцерів, які щосили боронили Крим. 35-денні бої за Перекоп та Ішунь дозволили зміцнити оборону головної бази Чорноморського флоту, звести укріплення довкола Севастополя і в районі порту. На фортифікаційних роботах працювали воїни гарнізону і тисячі цивільних мешканців міста. Завдяки їх звитяжній праці до початку боїв за Севастополь тут було зведено 75 артилерійських дотів, 232 кулеметних дотів і дзотів, викопано протитанковий рів завдовжки 32,5 км, встановлено 9576 протитанкових і протипіхотних мін¹⁸.

У липні 1941 р. почалася евакуація цивільного населення, підприємств та установ, наукових і культурно-

освітніх закладів, матеріальних та історико-культурних цінностей.

23 жовтня створено міський комітет оборони на чолі з головою міськради В. Єфремовим, а через тиждень авангард 11-ї німецької армії вийшов до Севастополя. Загальне керівництво обороною міста покладалося на заступника командувача Чорноморського флоту по обороні головної бази контр-адмірала Г. Жукова, а безпосереднє командування частинами, що захищали місто, – на коменданта берегової охорони генерал-майора П. Моргунова.

Спроба взяти Севастополь з ходу тривала від 30 жовтня до 9 листопада. Севастопольський гарнізон зумів утримати оборонні рубежі до підходу Приморської армії. 4 листопада було створено Севастопольський оборонний район (СОР), що підпорядковувався командувачу військ Криму. Спочатку СОР очолював командувач Приморської армії генерал І.Є. Петров, а пізніше – командувач Чорноморського флоту Ф.С. Октябрський. Вже після того, як 51-а армія залишила Керченський півострів, Ставка ліквідувала командування військ Криму й підпорядкувала собі загальне керівництво СОР.

Не мав успіху й наступ ворожив військ протягом 11–24 листопада. Просунувшись на 1–4 км на різних секторах СОР, противник лише вбитими втратив близько 15 тис. солдатів та офіцерів і змушений був зупинитися. Втрати радянських військ становили понад 16 тис. вбитими і пораненими¹⁹.

17 грудня почався другий наступ на Севастополь. Вістря удару спрямовувалося у третій і четвертий сектори СОР, де гітлерівці протягом півмісяця змогли досягти незначних успіхів, примусивши радянські війська відступити на тилловий рубіж оборони. На інших напрямках вони

просунути не змогли, втративши ще близько 40 тис. у живій силі, в той час як радянські втрати були майже вдвічі меншими, причому практично всіх поранених вдалося евакуювати на Кавказ²⁰.

Тим часом війська Закавказького (з 30 грудня – Кавказького фронту) і частини сил Чорноморського флоту й Азовської військової флотилії здійснили Керченсько-Феодосійську десантну операцію (25 грудня 1941 р. – 2 січня 1942 р.), результатом якої стало визволення Керченського півострова, морських портів Керч і Феодосія й припинення наступу ворога в районі СОР. Оволодіння Керченським півостровом не дозволило гітлерівцям вдертися на Кавказ через Таманський півострів.

Від 2 січня до 20 травня протистояння в СОР набуло позиційного характеру, що дало можливість зміцнити всі ланки оборони, поповнити особовий склад, запаси зброї, боєприпасів, харчів, амуніції. Морська блокада Севастополя ускладнила постачання, хоча в цей період в середньому 12 разів на місяць транспорту проривали її і надавали підтримку обложеному місту та його захисникам.

Підготовку третього наступу гітлерівське командування розпочало з масованого бомбардування міських кварталів, оборонних вузлів, порту, аеродромів, артилерійських позицій, командних пунктів.

7 червня в бій були кинуті сухопутні війська противника, але протягом двох наступних днів вони не домоглися помітних успіхів і не зуміли втримати захоплений полустанок Макензієві Гори.

Становище оборонців Севастополя стало критичним в кінці червня, коли були вичерпані боєприпаси. 138-а бригада, що надійшла з резерву, виправити ситуацію не могла.

Але радянські воїни до останньої можливості боронили кожен клаптик землі. 20 червня 1942 р. перші захисники міста були удостоєні звання Героя Радянського Союзу. І. Богатир, П. Линник, М. Гахокідзе, Г. Главацький, А. Умерін, М. Спірін, М. Байда – представники різних національностей – навіть на фоні масового героїзму радянських воїнів виділялися особливою звитягою, нестандартними діями, жагою перемоги.

18 червня ворог зумів пробитися до Північної бухти і радянські бійці за наказом командування відійшли на південну її частину. Протягом останнього тижня тривали запеклі бої за Інкерманські висоти і на підступах до долини р. Чорної. 22–26 червня на борту лідера “Ташкент” і двох есмінців прибуло останнє підкріплення – 142-а стрілецька бригада, боєприпаси, пальне, продукти харчування. Після цього німці повністю заблокували морські маршрути й підтримку обложеного міста здійснювали тільки підводні човни й авіація.

30 травня Ставка ВГК дозволила евакуацію командного та особового складу СОР, хоча реальну можливість залишити обложене місто мали тільки дві сотні командирів та відповідальних працівників. Всього з “пекла” вдалося вирватися 1726 захисникам Севастополя, здебільшого командно-політичному складу. За вирахуванням втрат (близько 30 тис. осіб) в обложеному місті залишилося за різними оцінками 78 – 79 тис. бійців та офіцерів. Більшість їх потрапила в полон, вичерпавши будь-які можливості для спротиву²¹.

Пліч-о-пліч з регулярними військами в оборонних боях за головну базу Чорноморського флоту діяли цивільні мешканці міста й околиць. На підприємствах, що налагодили виробництво у підвалах та підземеллях, було виготовлено 2408 мінометів, 113720 мін до них, 305699

ручних гранат, 331549 протитанкових і протипіхотних мін, десятки тисяч комплектів обмундирування, взуття, відремонтовано десятки танків, сотні гармат, автомашин, суден, літаків²². Севастопольці готували їжу, лікували поранених і хворих червоноармійців і моряків, здавали кров. 1200 літрів крові здали жінки, серед яких постійними донорами стали Дарія Тарасенко, Єлизавета Обшарова, Ніна Терещенко, Антоніна Черних, Валентина Діброва. 23 жінки були удостоєнні звання “Почесний донор СРСР”, у тому числі Юлія Григор, яка віддала 40 літрів крові. Тисячам воїнів різних національностей врятували життя ці українські та російські жінки²³.

Постійну допомогу захисникам міста надавали кримські партизани, які нападали на підрозділи противника, знищували й пошкоджували техніку і зв’язок, відволікали на себе його сили.

Подвиги звиятців, що стояли на смерть під стінами чорноморської фортеці гідно увічнені: понад 49 тис. солдат та офіцерів нагороджені медаллю “За оборону Севастополя”, іншими медалями й орденами, 54 удостоєні Золотої Зірки Героя Радянського Союзу. 8 травня 1965 р. Севастополю присвоїли почесне звання “Міста-героя”.

Оволодівши Кримським півостровом, загарбники встановили тут жорстокий окупаційний режим. За умов повного політичного і соціально-економічного безправ’я населення змушене було працювати в “громадських господарствах”, “державних маєтках”, на нечисленних підприємствах, отримуючи за це мізерну плату.

Велику кількість людей окупаційна адміністрація вивезла на примусові роботи до Німеччини. Економічний визиск доповнювався пограбуванням культурно-історичних цінностей, які вивозилися до рейху.

У найжорстокіший спосіб каралося будь-яке відхилення від принципів окупаційної влади та військового командування. В кінці 1941 – на початку 1942 р. відбулися масові розстріли цивільного населення: євреїв, українців, росіян та інших. На 12 кілометрі шосе Сімферополь – Феодосія у братській могилі спочивають 12 тис. жертв карателів, поблизу Керчі у Багерівському рову – 7 тис. осіб²⁴.

Геноцид, терор, приниження не змогли поставити на коліна населення Криму. Самовіддану боротьбу проти ворога протягом п'яти з половиною місяців продовжували бійці та місцеві мешканці, заблоковані в Аджимушкайських каменоломнях в районі Керчі.

Одна з драматичних сторінок окупації Криму пов'язана з антифашистськими рухами Опору. Як і в інших регіонах і республіках формування партизанських загонів покладалося на обком партії та органи НКВС.

Кримський півострів було поділено на 5 партизанських районів: I – на схід від Орталака й Капсихора; II – на захід від Орталака і Мазанки; III–V – на захід від шосе Алушта – Бахчисарай. Загальне керівництво рухом Опору в Криму покладалося на Мокроусова і комісара Мартинова. Командиром I району призначено Сацюка, II – Генова, III – Северського²⁵.

В організації партизанської боротьби на півострові спостерігалися недоліки, типові для всієї території Радянського Союзу, яку вдалося захопити агресорам. Евакуйований в тил у зв'язку з хворобою лейтенант держбезпеки Попов, який був причетний до організації антифашистського руху Опору на півострові, у своєму донесенні писав про “злочинну халатність” низки керівних працівників Кримського ОК ВКП(б) та НКВС, яким була доручена ця справа. Поквапливість і нерозбірливість у підборі кадрів, невідготовленість останніх до боротьби у

ворожому тилу, відсутність належних засобів зв'язку, запасів озброєння, харчів і спорядження викликали наступні невдачі. Багато бійців і командирів партизанських загонів дезертирували у перші дні після приходу німців. Зовсім припинили існування Карасубазарський, Красноперекопський, Лариндорфський, Фрайдорфський загони. Командний склад, розпускаючи загони, висаджував у повітря бази продовольства і зброї, а деякі бійці, ставши зрадниками, видавали окупантам учасників партизанського руху, місця розташування загонів, баз, іншу інформацію²⁶.

Офіційна радянська історіографія подавала перебільшені цифри, які мали підкріплювати ідеологему про всенародний спротив окупантам. Писалося про те, що у Криму діяло понад 200 підпільних груп і організацій (2500 членів)²⁷ та 28 партизанських загонів, у яких на кінець 1941 р. налічувалося 3734 народних месників²⁸. Наводилися вражаючі цифри, що ілюстрували ефективність радянського руху Опору: у 252 боях з фашистами, 1632 бойових операціях і диверсіях партизанами й підпільниками знищено близько 30 тис. гітлерівців, висаджено в повітря 3 залізничні станції, 52 шосейних і 3 залізничних мости, 13 танків, 3 бронемашини, 211 гармат, 1940 автомобілів, пущено під укіс 79 військових ешелонів. Загалом в русі Опору брало участь понад 11700 осіб²⁹.

Не применшуючи мужності й самозреченості підпільників і партизанів, слід все ж зазначити, що радянське керівництво не зуміло забезпечити їх необхідною кількістю зброї, обмундирування, боєприпасів, харчів, засобів зв'язку. Практично втративши зв'язок з "Великою землею", заблоковані в гірській місцевості, за несприятливих кліматичних умов, без підтримки місцевого населення, партизани не могли виконати покладені на них функції.

У звітних документах партійних органів та політуправління Північно-Кавказького фронту наголошувалося на значній ідейно-політичній роботі народних месників. З 12 липня 1942 р. підпільний Кримський обком партії почав видавати газету “Красный Крым” російською і татарською мовами, яку закидали в тил та місця дислокації партизанських загонів. Крім того, підпільна типографія “штабу головного керівництва партизанів Криму” налагодила випуск газети “Крымский партизан”, листівок і звернень німецькою, румунською, словацькою, татарською мовами, які розповсюджувалися серед партизанів та місцевого населення. В партизанські загони щоденно (!)* літаками закидалося по 50 примірників “Правды”, “Известий”, “Комсомольской правды”, 100 – “Большевика”, 5 – “Красной Звезды”³⁰.

А тим часом партизани Криму просили закинути їм літаками харчі, медикаменти, боєприпаси, спорядження, одяг. Віддаленість авіабаз (від 600 до 1200 км), складні погодні умови та рельєф не дозволяли точно скидати вантажі: значна їх частина потрапляла до рук ворога, пошкоджувалась під час приземлення, потрапляла в море чи в недоступні місця. Так, у жовтні повітряними “коридорами” партизани Криму одержали 22 тонни харчів, а для підтримки життєдіяльності потрібно було ще принаймні 80 тонн, не рахуючи боєприпасів. Протягом другої половини 1942 р. в результаті каральних операцій і боїв з окупантами загинуло близько 900 партизанів, від голоду і ран – 700, пропали без вісті й дезертирували – 400. З 1800 бійців, що налічувалися в партизанських загонах у червні 1942 р., в листопаді залишилося 480.

* Так в документі.

Взимку 1942-1943 рр., аби якось протриматися, партизани їли ягоди, гриби, горіхи, кору дерев, варили юшку зі шкіряних речей. Дійшло до голодної смерті та випадків канібалізму³¹.

Невдачі руху Опору в радянській літературі пов'язувалися здебільшого з позицією більшості татарського населення. Ось як трактувалися причини лояльного ставлення місцевих мешканців до окупантів в одному з партійних документів того часу:

1. Спрацювала нацистська ідеологічна машина, яка гралася з ідеєю автономії та проектом “Криму для татар”. У листопаді 1941 р., під час відходу радянських військ, німці стали озброювати татарське населення гірських поселень, створювати “загони самооборони”, які пізніше були переведенні на казарменне становище і змушені були виконувати розпорядження окупантів.

2. Соціальною базою масової колаборації в Криму стали “куркульські й націоналістичні елементи”, дезертири Червоної армії.

3. Розпалювання національної ворожнечі між татарами, з одного боку, й росіянами, греками, болгарами та іншими національними групами.

4. Передача окупантами татарам кращих земель, садів, виноградників, звільнення їх від податків.

У документі констатується, що степові татари виявляли терпимість щодо партизанів, а гірські поселення Єні-Сала, Улу-Узень, Ускут, Баксан, Кучук-Узень, Шелен, Ворон, Арнат, Орталан та особливо Коуш, Стиля, Куру-Узень стали оплотом гітлерівців у боротьбі проти партизанів³².

Окупанти організували з татарського населення поліцію та інші воєнізовані формування, які використовувалися для виконання різних завдань. Згодом це стало підставою для

“колективної відповідальності” всього кримсько-татарського народу і його масової депортації.

Після Курської битви виникли сприятливі умови для наступу Червоної армії на південному крилі німецько-радянського фронту. У другій половині 1943 р. війська 4-го Українського фронту під командуванням генерала армії Ф.І. Толбухіна звільнили Мелітополь і вийшли до Перекопа, Сиваша і Генічеська, блокувавши на Кримському півострові 17-у німецьку армію. На початку листопада передові частини 19-го танкового корпусу захопили плацдарм на Перекопському перешийку, а 10-й стрілецький корпус 51-ї армії – на південному березі Сиваша.

Одночасно війська Північно-Кавказького фронту під командуванням генерала І.Є. Петрова 1 листопада 1943 р. розпочали Керченсько-Ельтигенську десантну операцію, метою якої стало оволодіння містом Керч. Висадка десанту здійснювалась у надзвичайно складних умовах. Гітлерівці організували щільний вогонь артилерії і завдавали десанту великих втрат. На головному напрямі (мис Єнікале на північний схід від Керчі) з 5700 десантників вдалося висадити на півострів лише 2500 бійців та офіцерів. Більш успішно складався штурм Ельтигена. Вже вранці 1 листопада радянські війська захопили значну ділянку узбережжя.

Героїчно билися на клаптику кримської землі воїни різних національностей, в тому числі й українці. Старшина мотобота № 6 українець з Алтаю Анатолій Ємельяненко під час Керченсько-Ельтигенської операції зробив 15 виходів у протоку. В ніч на 8 листопада 1943 р. судно штурмом викинуло на берег. Екіпаж приєднався до десанту і бився у його складі. Броньбійних 1339-го стрілецького полку Микола Любарський вже першого дня після висадки разом з товаришами відбив 20 контратак ворога, а 3

листопада підбив з протитанкової рушниці один танк. Після зміни позиції його прицільний постріл примусив зупинитися ще одну німецьку броньовану фортецю, яка прикривала шлях в ущелину. Земляк Любарського з Черкащини, майор Олександр Калинковський зі своїм батальйоном протягом доби відбив 19 контратак противника, а в критичний момент бою викликав вогонь радянської артилерії на себе. У грудні, вже отримавши звання Героя Радянського Союзу, він загинув від ворожої міни³³.

У військах 50-ї армії ходили легенди про сміливість і витривалість медсестри 386-го окремого батальйону морської піхоти Галини Петрової. Дівчина з Миколаєва висадилася з десантом в районі Ельтигена і протягом однієї ночі винесла з поля бою 20 важкопоранених однополчан. Захищаючи поранених, неодноразово брала участь у відбитті ворожих контратак. Г. Петрова загинула 8 грудня 1943 р. і вже посмертно була удостоєна звання Героя Радянського Союзу. Молдованин з Одещини Михайло Плугарьов зі своїм взводом закріпився на плацдармі в районі с. Маяк, і відрізавши шлях відступу, взяв у полон кілька десятків солдатів та офіцерів противника³⁴.

21-річний єврейський хлопчина з Тального на Черкащині Ісаак Двохбабний був навідником гармати 430-го артполку. 5 листопада його гармата підбила 2 ворожі танки. Третій танк, що рухався на позиції десантників, відважний артилерист зупинив зв'язкою гармат і ціною власного життя. Росіянин за національністю, уродженець Миколаєва Микола Кирилов під час десантування замінив командира роти і забезпечив виконання бойового завдання. Отримавши поранення, не залишив поля бою, а його рота полонила 42 гітлерівця³⁵.

36 днів і ночей радянські війська утримували Ельтигенський плацдарм. Це дало можливість організувати десантування 56-ї в районі Керчі. Утримуючи відбиті рубежі, частини й підрозділи закріпилися на них і готувалися до наступу.

8430 учасників Керченсько-Ельтигенської операції отримали медалі й ордени, а 58 – стали Героями Радянського Союзу.

20 листопада 1943 р. Північно-Кавказький фронт було розформовано, а на базі 56-ї армії створено Окрему Приморську армію за аналогом тієї, що протистояла загарбникам у Криму у 1941-1942 рр.³⁶

10 січня 1944 р. Приморська армія перейшла в наступ на правому фланзі вздовж узбережжя Чорного моря з метою виходу в тил Керченському угрупованню противника. Однак, оволодівши висотою 164,5, Аджи-Мушкаєм, східною околицею міста, радянські війська були зупинені і перейшли до позиційних дій.

Визволення Криму покладалося на з'єднання 4-го Українського фронту й Окрему Приморську армію генерала А.І. Єременка. Наступ розпочався артпідготовкою в районі Перекопа і Сиваша, після чого в бій рушили частини 2-ї гвардійської та 51-ї армії. В перший день ворог був вибитий з Армянська, 11 квітня – з Джанкоя. Того ж дня війська Окремої Приморської армії визволили Керч, а 13 квітня в районі Карасубазара вийшли назустріч з'єднанням 4-го Українського фронту³⁷.

Гітлерівці чинили опір на кожному рубежі оборони, тому просування радянських військ вимагало крайнього напруження сил, а успіхи давалися дорогою ціною. Уродженець Херсонщини 18-річний Іван Зюзь у складі ударної групи виконував бойове завдання в розташуванні ворога на узбережжі Сиваша. Прикриваючи відхід

товаришів, бився до останнього патрона. Останньою гранатою підірвав себе і ворогів, що наближалися. Важкопораненого сапера Михайла Задорожного німці захопили в полон 13 квітня поблизу с. Ашага-Джамін. Разом з 7 іншими бійцями його піддали жакливим тортурам і замордували до смерті. Над Керченським портом ворожа зенітка збила літак комеска 367-о бомбардувального авіаполку Степана Дейнеки, який спрямував бойову машину на німецький транспорт і разом з ним вибухнув. Всіх відважних воїнів посмертно удостоєно звання Героя Радянського Союзу³⁸.

Однак вже ніщо не змогло зупинити навалного наступу радянських військ в Криму. 13 квітня частини 19-го танкового корпусу увійшли в Сімферополь, а війська 2-ї гвардійської армії – у Євпаторію і Саки. Наступного дня авангарди Окремої Приморської армії визволили Судак і Бахчисарай. В середині квітня вони вийшли в район Севастополя. В боях за місто масовий героїзм виявили представники різних народів Радянського Союзу. 7 травня взвод під командуванням Михайла Дзигунського оволодів трьома ворожими дзотами в районі Сапун-Гори, знищив багато гітлерівців. В одному з епізодів бою, коли кулемети противника завдавали значних втрат наступаючим підрозділам, він власним тілом кинувся на кулеметне гніздо. Подвиг командира став сигналом до атаки й опір ворога було зламане. Донбасівець С. Єлагін у складі розвід групи під Сапун-Горою пробрався у тиллові порядки гітлерівців, знищив кількох солдатів, зробив прохід у дротяній огорожі на підступах до доту і виніс з поля бою пораненого бійця.

У свої 29 років старший лейтенант Д. Загорулько вже мав досвід Фінської війни, закінчив школу молодих командирів та курси політруків. Саперна рота під його командуванням в ході штурму Сапун-Гори знешкодила 480

мін, зробила 15 проходів у дротяній загорожі, висадила в повітря 2 доти. 9 травня, в день штурму Севастополя, сапери прокладали шлях піхоті, вели вуличні бої. Рота брала участь у боях за Корабельну Слободу, а Д.Загорулько закріпив червоний прапор на одній з високих споруд міста. Наступного дня відважний командир загинув. Всі вони стали кавалерами Золотої Зірки Героїв³⁹.

У боях за Сапун-Гору – головного пункту оборони гітлерівців – винятково мужньо діяли рядові Д. Бажанов, С. Євглевський, А. Маркарян, І. Яцуненко, ефрейтор В. Дроб'язко, старший сержант Ф. Скоряти, старшина А. Фисенко, молодший лейтенант В. Громаков, лейтенант В. Жуков, старший лейтенант П. Калиниченко, капітан Н. Шилов.

Безмежну хоробрість і високий бойовий вишкіл продемонстрував особовий склад 8-ї повітряної армії Герої Радянського Союзу, зокрема такі аси як А. Алелюхін, Ахмет-Хан Султан, П. Головачов, А. Карасьов, В. Лавриненков, Б. Сіднев та інші.

Німецьке командування не зуміло організувати евакуації військ з півострова. Морські комунікації контролювалися бойовими кораблями Чорноморського флоту, підводними човнами, а в повітрі панувала радянська авіація. Транспорти з живою силою і матеріальною частиною захоплювалися в полон або топилися. За визнанням генерала фон Ксиландера в результаті цієї катастрофи загинуло, пропало без вісті й потонуло 36 тис. німецьких солдатів та офіцерів⁴⁰. В цілому ж у результаті Кримської наступальної операції втрати ворога становили 50 тис. вбитими й 62 тис. полоненими⁴¹. 191 судно противника було потоплене радянськими авіаторами й моряками. Радянські війська захопили значні трофеї – 299 танків і САУ, 3079 гармат, 578 літаків, 7036 автомашин⁴².

Якщо гітлерівці витратили у 1941-1942 рр. на оволодіння головною базою Чорноморського флоту 250 днів, то радянські війська весною 1944 р. кримське угруповання ворога протягом 35 днів.

На честь успіхів радянських військ у Криму у Москві п'ять разів лунав артилерійський салют. 126 воїнів удостоєні звання Героя Радянського Союзу. Частини і з'єднання, що відзначилися у боях, отримали почесні звання "Сивашських", "Перекопських", "Керченських", "Феодосійських", "Сіферопольських", "Севастопольських". Одним з таких з'єднань стала 383-тя дивізія, сформована з гірників Донбасу, що перебувала у складі Окремої Приморської армії із боями пройшла від Керчі до Севастополя⁴³.

Визволенням Кримського півострова від німецько-румунських військ війна не закінчилася. Вона продовжувалася на фронті, що невинно відкочувався на захід, залишалася у свідомості людей. Свій невидимий фронт тримали співробітники спецслужб, які виявляли і затримували осіб, що співпрацювали з ворогом, дезертирували з діючої армії, виявили свої антирадянські настрої, іншими словами – виконували функції, притаманні аналогічним органам всіх інших держав. Та була одна особливість у їх діяльності, що виводила ці юридично правомірні заходи за межі здорового глузду. Йдеться про тотальну "сатисфакцію", яку керівництво Радянського Союзу планувало здійснити руками органів НКВС–НКДБ стосовно цілих народів.

Сталін не вибачив кримському населенню, що перебувало під окупацією, лояльного ставлення до найманців й антирадянських настроїв. Війна і окупація дали підстави радянським органам юстиції значно розширити низку дефініцій, якими окреслювалися дії, що підлягали

репресіям. Та стосовно кримських татар, греків, вірменів, болгар, осіб грецького, іранського й турецького підданства нічого нового винаходити не було потреби: всі вони потрапили під кваліфікацію “зрадників батьківщини”.

11 травня 1944 р. Й. Сталін підписав підготовлене Л. Берією рішення ДКО про виселення всіх татар. Технологія масштабних депортацій була апробована у довоєнний час, а в Криму – вже після початку німецько-радянської війни. Йдеться про 50 тис. німців, висланих з Криму протягом 17 – 20 серпня 1941 р. до Ростовської області й Орджонікідзенського краю на підставі звинувачення у “посібництві” гітлерівським загарбникам⁴⁴.

Протягом травня 1944 р. у віддалені східні райони СРСР та республік Середньої Азії було вивезено понад 188 тис. кримських татар⁴⁵.

У червні того ж року з Криму депортовано понад 14,4 тис. греків, 12 тис. болгар, близько 11,3 тис. вірменів, а також 1531 громадян Греції, 105 – Туреччини, 16 – Іраку⁴⁶.

Сталінський режим ще на початку війни апробував стратегію колективної відповідальності за злочини окремих представників тих чи інших народів та просто за дії, несумісні з ідеологічною доктриною сталінізму. Однією з жертв став український народ. Сотні тисяч західних українців були депортовані у східні райони країни і загинули в таборах ГУЛАГу.

Але кримсько-татарська проблема виявилася не лише пролонгованою в часі, але й непередбачуваною з огляду на можливі варіанти розвитку подій. “Міна сповільненої дії” вибухнула у кінці 80-х – на початку 90-х років, коли Україні самотужки довелося приймати і влаштовувати незаконно депортоване в період війни кримсько-татарське населення на Кримському півострові. Пов’язані з цим соціокультурні, економічні, політичні,

конфесійні проблеми у поєднанні з деструктивною позицією окремих політичних сил Росії вимагають значного напруження сил з боку українського уряду і суспільства.

З Кримом пов'язана важлива подія міжнародного рівня.

4 – 11 лютого 1945 р. в Ялті відбулася Кримська конференція за участю Й. Сталіна, Ф. Рузвельта, У. Черчілля, міністрів закордонних справ, представників генштабів держав – лідерів Антигітлерівської коаліції.

Відомство Геббельса поширювало інформацію про неспроможність союзників організувати тристоронню зустріч і дійти згоди у геополітичних питаннях. Японський офіціоз газета “Майніті сімбун” також виключала можливість такої конференції. Під час зустрічі були обговоренні питання, що мали доленосне значення для повоєнного світу:

1. Координація зусиль союзників по Антигітлерівській коаліції на завершальному етапі війни.

2. Питання про вступ СРСР у війну проти Японії на Далекому Сході після завершення бойових дій на європейському театрі.

3. Проблеми, пов'язані з розмежуванням зон окупації Німеччини.

4. Розміри репарацій з боку Німеччини та її союзників.

5. Польське питання.

6. Югославське питання.

7. Повоєнний устрій Європи та нові кордони.

8. Питання міжнародної безпеки у післявоєнний час.

Учасники конференції домовилися про скликання 25 квітня 1945 р. у Сан-Франциско конференції Об'єднаних Націй з метою підготовки статуту міжнародної організації безпеки. Керівники трьох провідних держав ухвалили спеціальну декларацію “Єдність в організації миру, як і у

веденні війни”, якою скріплювалися наміри і надалі діяти спільно в ім'я миру на землі й відсічі агресорам. Одним з виявів цього стала угода про створення постійного механізму для регулярних консультацій між трьома міністрами внутрішніх справ⁴⁷.

Після визволення Криму його мешканці взяли участь у масових акціях по зміцненню обороноздатності країни, прагнучи прискорити перемогу над ворогом. Трудящі півострова зібрали кошти на будівництво танкової колони “Героїчний Севастополь”, придбали облигації Третьої військової позики на суму 55 млн. крб.⁴⁸

Та основні зусилля громадяни автономної республіки зосередили на відбудові. Наслідки війни та окупації Криму були справді катастрофічними. 90 тис. радянських людей нацисти розстріляли й замордували в таборах, понад 85 тис. вивезли на примусові роботи до Німеччини. Повністю зруйнованими в результаті бойових дій виявилися міста Керч і Севастополь, 127 сільських населених пунктів. Загальні збитки оцінювалися у 5792842,5 тис. крб.⁴⁹

Крим відбудовувала вся країна. Дефіцит робочих рук уряд вирішив нівелювати за рахунок цілеспрямованої міграційної політики. Вже до кінця 1944 р. в Крим приїхало 17 тис. родин (65 тис. осіб) з інших областей Російської Федерації та України⁵⁰. Не всі вони зуміли прижитися і знайти себе в нових, незвичних умовах. Протягом 1944-1945 рр. 55% переселенців з російських областей повернулися на попередні місця проживання⁵¹. З інших республік, в тому числі Української РСР, на відбудову підприємств та сільського господарства Криму прибуло 2,5 тис. висококваліфікованих фахівців: 182 інженерно-технічних працівники, 82 агрономи, 103 ветлікаря і зоотехніка, 650 механізаторів⁵². Півострів отримувал з інших регіонів країни

продукти харчування, матеріали, обладнання для підприємств, сільськогосподарську техніку. Це дозволило у стислі терміни відбудувати 2161 промислових об'єктів, засіяти у 1945 р. 373,7 тис. га й відновити 18 тис. га поливних земель. Протягом 1944-1945 рр. відремонтовано 381,3 тис. м² й зведено 126,6 тис. м² житлової площі, відбудовано 173 школи, 27 дитячих установ, 14 готелів⁵³.

Як і в роки війни, коли за кримську землю билися багатонаціональні за своїм складом радянські війська, період відбудови позначений інтернаціональними зусиллями, спрямованими на відродження півострова. Та особливо значний внесок у цю справу зробили Російська Федерація й Українська РСР. Схожість природно-кліматичних умов, особливості розташування, специфіка виробничих циклів визначили шляхи інтеграції Кримського півострова в господарську інфраструктуру України.

30 червня 1945 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР Кримська АРСР перетворена в Кримську область у складі РРФСР. Дана політична акція мала на меті не стільки закріпити російські пріоритети в Криму, скільки символізувати нові акценти в національній політиці Кремля: Крим і до того не мав національно-культурної автономії, а тепер позбавлявся і територіальної.

Війна скінчилася і Москва недвозначно окреслювала нові політичні реалії.

¹ Народное хозяйство Крымской области. Статистический сборник. – Симферополь, 1957. – С. 219.

² Очерк по истории Крыма. – Симферополь, 1964. – Ч. 3. – С. 164.

³ Советскому Крыму двадцать лет. 1920-1940. – Симферополь, 1940. – С. 78, 79.

- ⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. – К., 1974. – С. 42.
- ⁵ Щербаков М., Рагацкий С. Крымская АССР. – Симферополь, 1939. – С. 55, 57.
- ⁶ Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. – С. 44.
- ⁷ Щербаков М., Рагацкий С. Назв. праця. – С. 66.
- ⁸ Советскому Крыму двадцать лет. – С. 198; Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. – С. 45.
- ⁹ Моргунов П.А. Героический Севастополь. – М., 1979. – С. 13.
- ¹⁰ Ванеев Г.И. Севастополь 1941-1942. Хроника героических событий. – В двух книгах. – Кн. 1 (30.10.1941– 02.01.1942). – К., 1995. – С.10, 11.
- ¹¹ Толанд Дж. Адольф Гитлер. – Кн. 2 (пер. с англ. О.Тихонова). – М., 1993. – С. 514, 515.
- ¹² Военно-исторический журнал. – 1959. – №6. – С.82-87; Гальдер Ф. Военный дневник: Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск / Пер. с нем. – М., 1941. – Т. 3, кн. 1. – С.271.
- ¹³ Гальдер. Военный дневник. – С.296.
- ¹⁴ Fleischhauer, Ingeborg. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. – Stuttgart, 1983. – S. 76.
- ¹⁵ Ванеев Г.И. Назв. праця. – Кн. 1. – С.20.
- ¹⁶ Див.: Батов П.И. Перекоп 1941. – Симферополь, 1970; Його ж. В походах и боях. – М., 1966.
- ¹⁷ Ванеев Г.И. Назв. праця. – Кн. 1. – С.21-24.
- ¹⁸ Моргунов П.А. Назв. праця. – С.58.
- ¹⁹ Труды Одесского университета им. И.И. Мечникова. Серия истор. – 1956. – Т. 146. – Вып. 5. – С. 62; Ванеев Г.И. Назв. праця. – Кн. 1. – С. 102.
- ²⁰ Севастополь: Сборник. – М.- Л., 1942. – С. 112-113.
- ²¹ Ванеев Г.И. Назв. праця. – Кн. 2. – С.232, 233, 250.
- ²² Історія Української РСР у 8 т., 10 кн. – К., 1977. – Т. 7. – С.126.
- ²³ Ванеев Г.И. Назв. праця. – Кн. 2. – С. 235.

- ²⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. – С. 48.
- ²⁵ Російський державний архів суспільно-політичної історії (далі – РДАСП). – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр.621. – Арк.1, 11, 17.
- ²⁶ Там само. – Арк. 23, 24.
- ²⁷ Крым в период Великой Отечественной войны. 1941-1945. Сборник документов и материалов. – Симферополь, 1965. – С. 13.
- ²⁸ Герои подполья. – М., 1968. – С.83; Очерки по истории Крыма. – Ч. 4. – С. 42.
- ²⁹ Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. – С. 49.
- ³⁰ РДАСП. – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр. 622. – Арк. 10, 33, 37.
- ³¹ Чайковський А.С. Невідома війна. (Партизанський рух в Україні. 1941-1944 рр. мовою документів, очима історика). – К., 1994. – С.32, 33.
- ³² РДАСП. – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр. 622. – Арк. 14.
- ³³ Они отстояли мир. – Днепропетровск, 1985. – С. 183-186.
- ³⁴ Див.: Герои Советского Союза. В двух томах. – М., 1984.
- ³⁵ Они отстояли мир. – С. 66-68.
- ³⁶ Крым в Великой Отечественной войне. – Симферополь, 1963. – С.288.
- ³⁷ Мелков Леонид. Керчь. – М., 1981. – С. 177-184.
- ³⁸ Див.: Герои Советского Союза.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Литвин Г. Свидетельствует ... противник // Крымская правда. – 1987. – 8 октября.
- ⁴¹ Крым в Великой Отечественной войне. – С. 340.
- ⁴² Красный Крым. – 1944. – 14 мая.
- ⁴³ Андриянов В. Повесть о шахтерских полках. – Донецк, 1975. – С.191-200.
- ⁴⁴ Брошеван В.М., Форманчук А.А. Депортации народов их Крыма в годы Великой Отечественной войны // Проблемы истории Крыма. – Вып. 2. – Симферополь, 1991. – С. 65, 66; Полян П.М. Не по своей воле. История и география принудительных миграций в СССР. – М., 2001. – С. 111.

- ⁴⁵ Винниченко Ігор. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994. – С. 58-60.
- ⁴⁶ Там само. – С. 59.
- ⁴⁷ История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941- 1945. В шести томах. – Т. 5. – М., 1963. – С. 136.
- ⁴⁸ Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. – С. 56.
- ⁴⁹ Крым в период Великой Отечественной войны. 1941-1945. Сборник документов и материалов. – Симферополь, 1973. – С. 206.
- ⁵⁰ Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. – С. 55.
- ⁵¹ Винниченко Ігор. Назв. праця. – С. 61; Чумак В. Україна і Крим: спільність історичної долі. – К., 1993. – С. 48, 49.
- ⁵² Максименко М.М. Местные Советы Крыма в послевоенный период. 1945-1958. – К., 1972. – С. 34.
- ⁵³ Там само. – С. 39.